

مروری بر فعالیت‌های مرکز پژوهشی دایرةالمعارف علوم عقلی اسلامی

گفت وگو با حجت‌الاسلام والمسلمین ابوترابی

مرکز پژوهشی دایرةالمعارف علوم عقلی اسلامی، بیش از ۲۰ سال پیش به‌عنوان یک کار پژوهشی عظیم در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی‏ ‎علیه‌ السلام تحت اشراف علمی آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی ‎علیه‌ السلام شروع به فعالیت کرد. برای آشنایی با فعالیت‌های این مرکز، خبرگزاری حوزه با حجت‌الاسلام والمسلمین احمد ابوترابی، رئیس این مرکز گفت‌وگویی انجام داده که در ادامه می‌خوانید.

■ **به‌عنوان اولین سؤال تاریخچه‌ای از تأسیس این مرکز پژوهشی بیان بفرمایید.**

● این کار پژوهشی بزرگی که در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی‏ ‎علیه‌ السلام تحت اشراف مرحوم آیت‌الله مصباح‏ ‎علیه‌ السلام شروع شد و ادامه دارد و ان‌شاءالله با اطلاع‌رسانی سازنده معرفی وزمینة استفاده از محصولات آن فراهم شود، بیش از ۲۰ سال سابقه فعالیت دارد و از ابتدا به‌عنوان یک پروژه بسیار بزرگ و طولانی با راهنمایی و حمایت‌های آیت‌الله مصباح‏ ‎علیه‌ السلام برنامه خود را آغاز کرد. اینکه عرض می‌کنم بسیار بزرگ، به‌خاطر این است که این کار وقتی با کارهای بزرگ مراکز دیگری که در داخل و خارج کشور در این خصوص فعال هستند، مقایسه می‌شود، می‌بینیم که از نظر انواع فعالیت، کیفیت و خروجی، گستردگی، عمق و دقت قابل قیاس نیستند که این اقدام، بسیار بزرگ، گسترده و طولانی‌مدت است که از سوی مؤسسه در حال انجام می‌باشد. مرحوم آیت‌الله مصباح معتقد بودند، این بخش یک کار خاصی است که نباید فکر محصول کوتاه‌مدت برای آن باشید. می‌گفتند: پروژه‌ای ۵۰ تا ۱۰۰ ساله است. البته این‌طور نیست که خروجی‌ها و عرضه محصولات آن، نیاز به زمان بسیار داشته باشد. منظور یک پروژه ۲۲ سال به تقریباً هر دو سال یکبار، مراسم رونمایی از محصولات برگزار می‌کنیم و در هر بار، آثار زیادی رونمایی می‌شود.البته برخی محصولاتی که در سال‌های اخیر رونمایی شده، حاصل کار بیست سال با همکاری حدود بیست پژوهشگر بوده است.

بحمدالله امروز با حضور ده‌ها استاد خیره و صاحب‌نظر در قالب گروه‌های علمی، حدود ۲۲ نial به زمان بسیار راهشاد هستیم که دارای آثار و برکات ارزشمند است.

■ **عمده فعالیت ورسالت این مرکز در بدنه مؤسسه چیست؟ تفاوت کار شما با مراکز مشابه کدام است؟**

● این مرکز پژوهشی دارای یک هدف نهایی و اصلی است وآن، تدوین دایرةالمعارف برای هر یک از رشته‌های علوم عقلی اسلامی است؛ یعنی این رشته‌ها با توجه به شرایط مشخص می‌شوند. در حال حاضر مجموعه‌ای از رشته‌هایی مانند معرفت‌شناسی، منطق، فلسفه، کلام، عرفان و زیرشاخه‌هایی از آنها که پایه علوم عقلی اسلامی‌اند، در دستور کار است؛ مثلاً برای منطق، منطق رواقی، مگاری، منطق جدید در حد ضرورت برای مقایسه با منطق سنتی و منطق مسلمانان و منطق ارسطو. در فلسفه علاوه بر فلسفه مشاء و حکمت متعالیه که اصل منطق اشراقی است؛ لذا آن پایه‌ای که در این مرکز ریخته شده و ریزساخت‌هایی که تدارک دیده شده، برای تهیه چنین دایرةالمعارف‌هایی در این موضوعات است. یکی از رسالت‌های ما مهندسی علوم است

تفاوت اساسی ما با دیگر مراکز، این است که ما دارای اهداف متوسط، میانی و بلندمدت هستیم که برای این کار تعریف شده است. اهدافی که خودشان به‌تنهایی آن‌چنان دارای اهمیت هستند که می‌توانند، هدف مؤسسات مستقل دیگر باشند.

اگر بخواهیم اهداف متوسط مرکز را تحت یک عنوان بیان کنیم، در واقع فراهم آوردن زمینه تحقیق و زیرساخت‌هایی علمی و ابزار برای پژوهش در علوم عقلی است. این زیرساخت‌ها عمدتاً خودشان، مجموعه‌ای از تولیدات علمی‌اند؛ یعنی تولید علم‌اند. یکی از بزرگترین اهداف متوسط ما که در همه رشته‌ها در حال انجام است و عمدتاً هم به پایان رسیده و ما را به هدف دوم‌مان نزدیک می‌کند، «مهندسی علوم» است؛ یعنی نقشه‌هریک از این علوم ترسیم می‌شود تا پژوهشگران براساس آن نقشه بتوانند، موضوعات خودشان را دنبال کنند. تقریباً ۲۰سال مشغول این مهندسی بوده‌ایم.

■ **اصطلاح‌نامه‌ها، اقدامی برای بهتر شناختن علوم**

برای این موضوع، مهم‌ترین کاری که در این مجموعه انجام شده، نگارش اصطلاح‌نامه برای هر یک از این علوم است. اصطلاح‌نامه؛ یعنی اینکه مجموعه اصطلاحات این علم، از همه کتاب‌های مهم این علم در طول تاریخ استخراج و جایگاه هر اصطلاح با هر موضوع، در کل علم مشخص می‌شود. مثلاًفرض کنید، بخواهیم نسبت منطقه‌ای را با کل دنیا مشخص کنیم که در کجای دنیا واقع شده، همسایه‌هایش چه کسانی هستند، یا چه شهرها و استان‌ها مرتبط است، ارتباطش با کشورهای دیگر چگونه است، با قاره‌های دیگر چه نسبتی دارد؛ لذا در خصوص اصطلاح‌نامه هم، چنین نگاهی است. نسبت به هر اصطلاحی و هر موضوعی در این علم، جایگاه این اصطلاح را باید در کل این مجموعه تعیین کنیم. راهش این است که تمام اصطلاحات را از تمام کتاب‌ها استخراج کنیم و تک‌تک این موضوعات را در جایگاه خودش قرار بدهیم. این اقدام یک کار ساده‌ای نبود. مجموعه‌ای از برجسته‌ترین افراد حوزه و گاه دانشگاهی در هر یک از این علوم، دعوت شدند، شوراهای علمی تخصصی از افراد برجسته تشکیل شد تا برای تک‌تک این

است و این تفاوت را نمی‌شود ندیده گرفت و گاهی نظام موضوعات آنها حتی در بخش عقلی کلام هم، متفاوت است. این تفاوت‌ها در کار ما لحاظ شده است؛ لذا بر اساس نقشه راهی که داریم، مهندسی اصطلاحات و موضوعات کلام تهیه شد و هم‌اکنون اصطلاح‌نامه کلام اسلامی منتشر شده است؛ اما تدوین خود دایرةالمعارف در اولویت کار ما نیست؛ چون مؤسسه امام صادق‏ ‎علیه‌ السلام که زیر نظر حضرت آیت‌الله سبحانی است، در حال تدوین دایرةالمعارف کلام است. گرچه شیوه کار و محتوای آن با شیوه‌نامه ما متفاوت است؛ اما حداقل این است این کار با توجه به گستردگی کارهای مرکز و محدودیت‌هایی که داریم، در اولویت مرکز نیست.

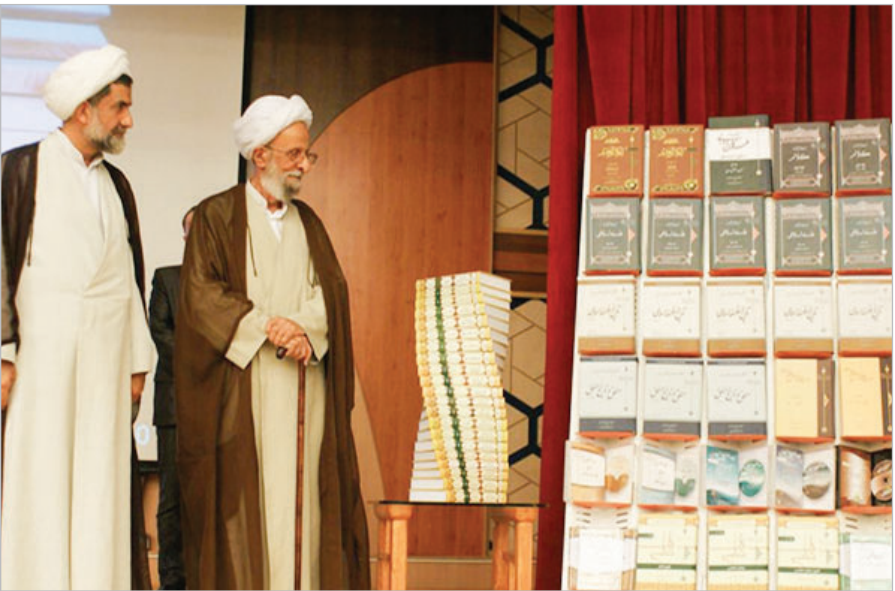
■ **عرفان اسلامی و دشواری کار**

● رشته دیگر عرفان بود. در عرفان ما با کار سختی مواجه شدیم؛ اولاً متخصص و پژوهشگر نداشتیم و در حوزه و دانشگاه بسیار کم بود؛ ثانیاً یک نظام کاملاً مشخص و از قبل تعیین‌شده مورد قبولی، برای خود متخصصان عرفان ما نبود؛ درحالی‌که در فلسفه این‌گونه نبود؛ زیرا فلسفه هم متخصص زیاد داشت و هم نظام مورد قبول اولیه‌ای داشت. برای مثال، نهايةالحکمه علامه طباطبایی‏ ‎علیه‌ السلام که براساس اسفار حکمت ملاصدراست و از افکار ملاصدرا متأثر است، دارای یک نظامی در فلسفه است. فلسفه ملاصدرا، به‌نوعی از فلسفه اشراق و فلسفه مشاء، درس گرفته و متأثر از آنهاست و نظام علمی‌اش را با توجه به این دو تعیین کرده است.

■ **انتشار اصطلاح‌نامه عرفان اسلامی در ۵ جلد**

بر این اساس، اولاً چند دوره درسی تربیت محقق عرفان برگزار کردیم که هر دو دوره، حداقل در حد دکتری پیوسته بود و متخصصان قوی، علاقه‌مند و صاحب‌نظر تربیت شدند و نه‌تنها به خود ما؛ بلکه به همه حوزه قم و گاهی خارج از حوزه کمک می‌دهند و به‌نوعی کل حوزه علمیه، از این دوره‌های درسی متأثر شد. این کار، کار بی‌سابقه‌ای بود.

ما با اراده‌ای استوار وارد شدیم و با زحمت فراوان در این

موضوع مواجه شدیم. برای استحکام کار از ظرفیت علمی و دانشی بلکه از نظارت و تدبیر ارزنده استاد بزرگان پناه که از استاید برجسته عرفان حوزه هستند، بهره‌مند شدیم. در یک مرحله از همه استاید برجسته عرفان در حوزه که می‌شناختیم، دعوت شد تا دیدگاه‌های مختلف مطرح شود و بتوانیم، یک نقشه راه دقیقی را ترسیم کنیم و همه زوایا را مورد توجه قرار دهیم. در طول ۲۰ سال با همکاری بیش از ۴۰ نفر و برگزار جلسات تخصصی هفتگی و در تابستان‌ها گاهی تا روزی ۴ یا ۵ جلسه حدود دو ساعته، نقشه موضوعات عرفان تهیه شد و اصطلاح‌نامه عرفان نظری اسلامی تهیه و در ۵ جلد قطور که هر کدام بیش از ۷۰۰ صفحه است، منتشر گردید. از کنار اصطلاح‌نامه عرفان نظری چند اصطلاح‌نامه دیگر استخراج شد که یکی معرفت‌شناسی عرفان اسلامی است که مراحل آخر را می‌گذراند.

■ **نگاه علمی و پژوهشی به فلسفه دین و عرفان**

سؤالی که همیشه مطرح است، این است که آیا عرفان اسلامی از متن دین گرفته شده یا عرفا چیزهایی را از شهودات خود گرفتند؟ این کاری بود که بادم می‌آید، وقتی که خدمت آیت‌الله مصباح‏ ‎علیه‌ السلام عرض کردم، فرمودند: «موضوع بسیار مهمی است و در کنار عرفان نظری حتماً به این هم بپردازید»؛ لذا یکی از موضوعاتی که در دستور کار قرار گرفت و دارای محصول ارزشمندی خواهد بود،

پیرامون این موضوع در چند مرحله کار شد: ۱- عناوین کتاب‌های علوم عقلی و موضوع‌بندی کلی اینها را به‌صورت رشته‌ای تعیین و در مرحله بعد، موضوعات کلی کتاب‌ها را استخراج و در مرحله بعد موضوعات را به‌صورت تفصیلی از کتاب‌ها استخراج کنیم و آدرس هر موضوعی را بنویسیم. بعد از این یک کار فهرست‌نویسی شد، نه فهرست‌نویسی کتابخانه‌ای که فهرست کتاب را می‌نویسند؛ بلکه مثل اینکه یک کسی برای کتاب فهرست مطالب تهیه می‌کند، هرچند صفحه یک عنوان بزنیم، عنوان‌ها را نمایه کنیم و نمایه‌ها را کلیدواژه بگذاریم، این کارهای دیگر ما بود.

■ **به خدمت گرفتن تکنولوژی برای تسهیل در پژوهش**

اقدام دیگری که انجام داده‌ایم، خوانش کتاب‌ها و نمایه‌نویسی کتاب‌ها همراه با موضوعات استخراج‌شده است که در نهایت فیش‌های تهیه‌شده در نرم‌افزار جمع‌آوری می‌شوند؛ مثلاً این‌سینا در این نصف صفحه چه می‌خواهد بگوید، مثل یک بند از کتاب یا ثلث یا نصف صفحه را ما در یک جمله مثلاً ۱۲۰ حرفی معرفی می‌کنیم. برای این جمله نمایه می‌گذاریم و به آن نمایه کلیدواژه می‌دهیم. امروز ۴۵ هزار کتاب در مجموعه، موضوع‌نویسی شده‌اند. این مجموعه ارزشمند را با همین شیوه وارد برنامه نرم‌افزاری کرده‌ایم و محقق اگر بخواهد، پژوهشی انجام بدهد، با فیلتر کردن اطلاعات مورد نیاز به موضوع دل‌خواه، می‌تواند دست پیدا می‌کند.

آنچه قبلاً بود نهایتاً در حد فهرست مطلب بود؛ ولی این‌بار موضوع را استخراج کردیم. با توجه به تاریخ و ریزموضوعات با فیلتر کردن اینها در برنامه‌های نرم‌افزاری به‌راحتی به دست می‌آید موضوعاتی که بعضی از اینها در هیچ برنامه جستجوی اینترنتی، گوگلی و امثال اینها پیدا نمی‌شود؛ چون این کارها انجام نشده است. این دیتای عرضه‌شده در نرم‌افزارها در کتاب‌هایی به‌صورت معجم لفظی عرضه شده و سپس در سایت مرکز باگذاری شده است. سایت مرکز راه‌اندازی آزمایشی شده و هم‌اکنون در دسترس عموم است. فاز بعدی کار ما نوشتن دایرةالمعارف‌هایی در تک‌تک علوم عقلی اسلامی است.

■ **گفتید که هدف اصلی مرکز تدوین دایرةالمعارف‌هاست، لطفاً درباره ضرورت، گستره و شیوه کار خود در این هدف نکاتی را بفرمایید:**

● **تهیه شیوه‌نامه‌ای برای تهیه بهترین دایرةالمعارف‌ها**

دایرةالمعارف‌ها زمینه‌ای برای صدور و گسترش فرهنگ هستند. آیا دایرةالمعارفی در دنیا هست که واقعاً گزارش‌بی‌طرفانه، جامع و درست داشته باشد؟ حقیقتاً ما سراغ نداریم، یک موضوع را به‌صورت مختصر توسط محقق در دنیا در یک رشته و موضوعی خاص، با بی‌طرفی کامل نوشته باشند؛ بهترین دایرةالمعارف‌های خارجی اینها هم که در ایران شهرت دارند، با آن ادعا و آن هدف، خیلی فاصله دارند؛ مثل بریتانیکا یا آمریکانیکا یا رانج یا مثلاً پل ادوارز، حتی حاضر نشده‌اند که منبع گزارش خود را به‌صورت دقیق به جلد و صفحه معرفی کنند تا امکان راستی‌آزمایی داشته باشند و محقق بتواند. نهایتاً اینها در اخر مقاله نام کتاب‌ها را به‌صورت کلی آورده‌اند.

یک فرهنگی در دنیای غرب است که نمی‌خواهد، این زمینه برای کسی دیگری فراهم شود؛ لذا ادراش‌هایی که می‌دهند، دقیق نیست. اگر ما بتوانیم، یک دایرةالمعارف فراهم کنیم که یک گزارش واقعی باشد و این‌گونه ضعف‌ها را نداشته باشد، این دایرةالمعارف خیلی ارزشمند است. برای رفع این‌گونه مشکلات، ما شیوه‌نامه‌ای برای دایرةالمعارف‌نویس تهیه کرده‌ایم که به نظر می‌رسد، در آن همه قوت‌های دایرةالمعارف‌هایی که ادعای استاندارد دارند، در بردار و تلاش شده است، هیچ یک با ضعف‌های آنها را نداشته باشد.

ما تلاشمان این است، مطابق بالاترین استانداردها و مطلوب‌ترین اقدامات پژوهشی با جامعیت بالا، یعنی از ابتدای تاریخ تا به امروز با رعایت اختصار و گویایی، با آدرس‌های دقیق به مطالب یعنی با آدرس درون‌متنی، با ترتیب منطقی، با استفاده از اصطلاح‌نامه‌هایی که برای اینها تهیه شده، محصول ۲۰ ساله مهندسی علومي که ما داشتیم، دایرةالمعارف بنویسم. استفاده از نقشه علوم و اصطلاح‌نامه‌ها خیلی مهم است؛ چون جایگاه این موضوع را باید ما از طریق آن اصطلاح‌نامه و آن نقشه‌هایی که کشیدیم، در اینجا تعیین کنیم و مطلب را مشخص کنیم که این جایگاهش با فلان موضوعش چیست تا مقاله‌مان جامع، دقیق و متناسب باشد.

■ **تحریف تاریخ و محتوای علوم در دایرةالمعارف‌های بین‌المللی غربی**

نکته مهمی که باید بدان اشاره کنم این است که یکی از اهداف برخی از دایرةالمعارف‌های معروف دنیا، به‌ویژه دایرةالمعارف‌های غربی، تحریف تاریخ علم بوده و هست. همین دایرةالمعارف اسلام که هرچند مطلب خوبی دارد؛ اما برخی دست‌اندرکاران آنها وابسته به صهیونیزم جهانی هستند و برخی از آنها توسط سرویس‌های اطلاعاتی و امنیتی تهیه شده و اهداف سلطه‌گران را دنبال می‌کنند. همین دانشنامه آزاد فارسی که تحت کنترل صهیونیزم جهانی است، ببینید؛ مدتی پیش به‌مناسبتی مقاله‌شان را درباره حضرت صدفیه کبری‏ ‎علیه‌ السلام دیدم. حقیقتاً بی‌انصافی، تحریف، تهمت؛ بلکه حاوی اهانت‌هایی به ارزشمندترین بانوی عالم است و منابع آن نیز، بی‌اعتبارترین است و نادرترین حرف‌ها را مگس‌گونه دنبال کرده است. با دایرةالمعارف اسلام که نقد چند مقاله آن را در مجله معرفت عقلی چاپ کرده‌ایم.

اما تلاش ما این بوده که یک گزارش دقیق و کاملی از تاریخ هر موضوع دایرةالمعارف تهیه کنیم و اگر دیدگاه خاصی هم داریم، به‌گونه‌ای نگارش شده و می‌شود که از بخش گزارش کاملاً مشخص و قابل تفکیک باشد. مثلاً می‌گوییم: تا اینجا گزارش تاریخ است و از اینجا به بعد، دیدگاه نویسنده، مطلب را خلط نمی‌کنیم تا تاریخ را فریب بدهیم. یک چنین مقاله‌ای بخواهد نوشته شود، شاید ۱۰ برابر یک مقاله علمی پژوهشی وقت می‌گیرد؛ ولی ما به دنبال کار کیفی عظیمی هستیم و مراحل ارزیابی‌های سختی برای مقالات تبیین کرده‌ایم.